

SH. SARIQOV, X. SARIQOV

IQTISOD VA SOLIQ SABOQLARI

Qayta ishlangan uchinchi nashr

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
5-sinfi uchun o'quv qo'llanma

*O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi
umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun o'quv qo'llanma sifatida
tavsiya etgan*

Majburiy
bepul nusxa

TOSHKENT

“YANGIYO‘L POLIGRAF SERVIS”

2016

**Loyiha rahbari – O‘zbekiston Respublikasi
Davlat Soliq qo‘mitasi raisi B. Parpiyev**

*O‘zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo‘mitasi raisi
o‘rinbosari E. Gadoyev umumiy tahriri ostida*

- Taqrizchilar:** **H. Xotamova** – RTM bosh metodisti.
N. Do‘stmurodova – Toshkent shahridagi 28-maktab o‘qituvchisi.
M. Jo‘rayeva – XTV tasarrufidagi aniq fanlarga ixtisoslashgan
maktabning iqtisodiyot o‘qituvchisi

Ushbu o‘quv qo‘llanma iqtisod va soliqqa oid bilimlarni **ona tili, adabiyot, geografiya, tarix, mehnat** va boshqa fanlar bo‘yicha darslar tarkibida o‘rganishni osonlashtirish maqsadida yaratildi.

O‘quv qo‘llanmadagi materiallarning istalganini alohida ajratib, muayyan fan bo‘yicha darslarda foydalanish mumkin.

**O‘quv qo‘llanmadagi muayyan soliq stavkalari va
iqtisodiy ko‘rsatkichlar namuna sifatida berilgan xolos. Ular vaqt
o‘tishi bilan o‘zgarib borishi mumkin, lekin bu o‘quv qo‘llanma mazmu-
niga ta’sir ko‘rsatmaydi.**

SHARTLI BELGILAR:

– Soliqqa oid material

– Qiziqarli material

– Tarixga nazar

– Mavzuga oid savol
va topshiriqlar

– Amaliy vaziyat tahlili

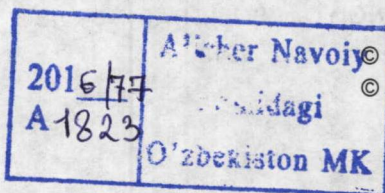
UO‘K: 37.015.6(075)
KBK 65
S-32

Sariqov Sh.

Iqtisod va soliq saboqlari : umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-sinfi uchun o‘quv qo‘llanma / Sh. Sariqov, X. Sariqov. - Qayta ishlangan 3-nashr. - Toshkent : Yangiyo‘l Poligraf Servis, 2016. - 32 b.

UO‘K: 37.015.6(075)
KBK 65.261.4ya72

ISBN 978-9943-979-62-8

© Yangiyo‘l poligraf servis», 2016.
© Sh. Sariqov, 2016.

MUNDARIJA

I bob. Ehtiyojlar va resurslar

1.1. Ehtiyojlar	4
1.2. Ehtiyojlarning o'zgarishi va ko'payib borishi	6
1.3. Resurslar va ularning chegaralanganligi	7
1.4. Iqtisodiyotning asosiy muammosi	8
1.5. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvining zarurligi. Soliqlar	9
1.6. Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq	10

II bob. Ayirboshlash va pul

2.1. Ayirboshlash	11
2.2. Pul va uning kelib chiqishi	12
2.3. Ish haqi	16
2.4. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i	17

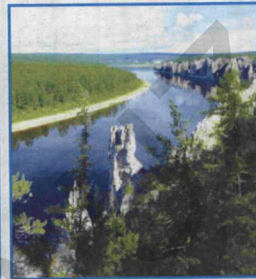
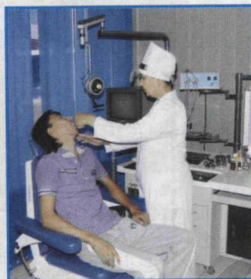
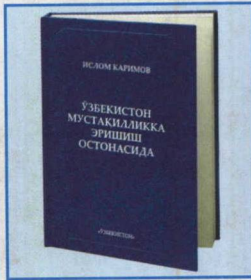
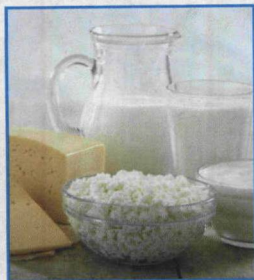
III bob. Bozor

3.1. Bozor tushunchasi	19
3.2. Bozorning turlari	21
3.3. Narx	23
3.4. Daromad. Foyda va zarar	24
3.5. Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i	25

IV bob. Oila iqtisodiyoti

4.1. Oila daromadlari	27
4.2. Boylik – daromad manbayi	28
4.3. Oila xarajatlari	30
4.4. Oila budjeti	30

I BOB

EHTIYOJLAR VA RESURLAR

*Bu cheksiz makonda cheklidur imkon,
Bu chekli imkonga cheksizdur armon.*

1.1. Ehtiyojlar

Yer yuzidagi jamiki tirik mavjudotlar singari odamzod ham eng avvalo **havo, suv, oziq-ovqat, issiqlik va yorug'likka** ehtiyoj sezadi. Odamzodning borlig'ini, tirikligini ta'minlovchi eng zarur bu ne'matlarsiz hayot yo'q.

Dastlab odamlar o'zlarining bu ne'matlarga bo'lgan ehtiyojini, boshqa jonzotlar kabi, tabiatdan – havo, suv, meva-cheva va o't-o'lanlar, quyoshdan keladigan issiqlik va yorug'lik bilan qondirgan.

Vaqt o'tishi bilan odamlar ovchilik, dehqonchilik, chorvachilik va olovdan foydalanishni o'rgandi. Natijada, turli xil ov va dehqonchilik qurollariga, kiyim-kechakka, uy-joy, ro'zg'or buyumlariga bo'lgan ehtiyojlar paydo bo'ldi. Shu tariqa odamlarning o'z tabiiy ehtiyojlarini qondirish jarayoni ularning tabiat in'omlaridan boshqa turli xil ne'matlarga, narsa va buyumlarga bo'lgan **moddiy ehtiyojini** keltirib chiqardi.

Inson – ongli mavjudot bo'lib, u fikrlash xususiyati – tafakkurga ega. Fikrlash uchun esa insonga ma'naviy oзуqа, ya'ni turli xil ma'lumotlar zarur bo'ladi, chunki bo'm-bo'sh kallada fikr ham bo'lmaydi.

Kishilarning ma'naviy oзуqа – turli xil ma'lumotlarga bo'lgan ehtiyojlari ularning **ma'naviy ehtiyojlarini** tashkil qiladi. Kishilar ma'naviy ehtiyojlarini kitob, jurnal va gazeta o'qish, radio eshitish, televizor ko'rish, kompyuterdan foydalanish, kino, teatr, sirk, muzeyga borish, turli sayohatlarga chiqish,

tevarak-atrofnı kuzatish, odamlar bilan muloqotda bo'lib ma'lumot almashish kabi xatti-harakatlari bilan hamda ularga ko'rsatilgan turli xil xizmatlar orqali qondiradi.

Alohida olingan kishining faqat o'ziga tegishli ehtiyojlari uning **shaxsiy ehtiyojlarini** tashkil qiladi.

Shaxsiy ehtiyojlarga tabiiy havo, suv, oziq-ovqatlar, issiqlik va yorug'likka bo'lgan ehtiyojlar kiradi. Shu bilan birga kiyim-kechak, uy-joy, ro'zg'or buyumlari va jihozlariga, madaniy-maishiy xizmat turlari, bilim, o'zligini anglash va qadrlash, dam olish, sog'lig'ini saqlash, tozalik, sport bilan shug'ullanish, nasl qoldirish, tashqi xavf-xatardan o'zini himoya qilishga bo'lgan va yana boshqa bir qator ehtiyojlar kiradi.

Kishilarning birgalikda, yonma-yon hayot kechirishi va faoliyat yuritishi ularning o'z shaxsiy ehtiyojlarini birgalashib qondirish imkoniyatini yaratdi. Natijada, ko'pchilikning manfaatlarini ifoda etuvchi, birgalashib yashashga va faoliyat yuritishga xos bo'lgan **umumiy ehtiyojlar** vujudga keldi.

Umumiy ehtiyojlar ba'zida **ijtimoiy ehtiyojlar** deb ham yuritiladi. Kimlarning manfaatlarini qamrashiga qarab, umumiy ehtiyojlarni oila, jamoa, hudud, millat, mamlakat va umuminsoniyat ehtiyojlariga bo'lish mumkin.

Oilaviy ehtiyojlar asosan oila a'zolarining shaxsiy ehtiyojlaridan tarkib topib, umumiy boshpana va ro'zg'or yuritish, uy, buyum va jihozlardan birgalikda foydalanish, bitta qozondan ovqatlanish, bolalar tarbiyasi, oiladagi keksalarni hurmat qilish, ularning issiq-sovug'idan xabardor bo'lish kabi ehtiyojlarni ham o'z ichiga oladi.

Forobiyning iqtisodiyot sohasidagi merosi

O'rta Osiyolik mashhur alloma, Arastuning izdoshi, uning asarlarini tahlil etgan "Ikkinchi muallim" – Forobiy (873–950) jamiyat shakllanishi uchun moddiy ehtiyojlarning rivojlanishi haqidagi ta'limotni yaratgan. Iqtisodiyot fanida muhim bo'lgan "ehtiyoj" tushunchasini ta'riflab bergan. U moddiy boyliklar yaratishda mehnatning va mehnat qurollarining o'rnini aniqlab bergan.

1. Odamlarning moddiy ehtiyojlari qay tariqa yuzaga kelgan?
2. Odamlar ma'naviy ehtiyojlarini qanday yo'llar bilan qondiradi?
3. Moddiy ehtiyoj bilan ma'naviy ehtiyojning o'zaro farqi nimada?
4. Shaxsiy ehtiyojlar nimalarga bog'liq?
5. Umumiy ehtiyojlarga misollar keltiring?

1.2. Ehtiyojlarning o'zgarishi va ko'payib borishi

Yer yuzidagi odamlar sonining o'sib borishi **ehtiyojlarning miqdoran o'sishiga**, ya'ni ularning ko'payishiga olib keladi. Masalan, XX asr mubaynida yer yuzi aholisi bir necha marta ko'paydi. Natijada, ularning nonga bo'lgan ehtiyojlari ham miqdor jihatidan shuncha marta oshdi.

Insonda nima ko'p? Orzu-havas ko'p. U doimo yashash sharoitini yanada yaxshilash, ko'proq qulayliklarga ega bo'lishga intiladi, tinmay harakat qiladi. Yangilikka o'ch bo'ladi. Natijada, insonning yangidan-yangi ehtiyojlari paydo bo'laveradi. Ma'lumki, oldin dehqonlar yerni ho'kiz bilan omochda haydagan. Hozir hamma joyda dalalar traktor yordamida haydaladi. Demak, omochga bo'lgan ehtiyoj o'rniga traktorga ehtiyoj, ayrim qoloq mamlakatlarni aytmasa, vujudga kelgan. Demak, vaqt o'tishi bilan odamlarning ayrim ehtiyojlari yo'qolib ularning o'rniga yangilari yoki mukammalloqlari kelar ekan. Shunday qilib, **ehtiyojlar to'xtovsiz yangilanib, mukammallashib turadi.**

Fan va texnika taraqqiyoti natijasida mutlaqo yangi ne'matlar, narsa va buyumlar kashf etiladi. Shu tariqa ana shu mahsulotlarga bo'lgan mutlaqo **yangi ehtiyojlar paydo bo'ladi.** Masalan, XX asrning birinchi yarmigacha hech kimda televizorga ehtiyoj bo'lmagan. XX asrning 50-yillarida televizor ixtiro qilindi va hammada televizorga bo'lgan yangi ehtiyoj paydo bo'ldi.

Kuzatishlarga qaraganda, keyingi 30 yil ichida inson tomonidan yaratilayotgan narsa va buyumlarning turlari ikki baravarga oshgan.

Demak, vaqt o'tishi bilan inson ehtiyojlari miqdoran doimo o'sib, mazmunan o'zgarib va mutlaqo yangilari paydo bo'lib boraveradi. Shu sababdan, **"Insoniyat ehtiyojlarining poyoni, cheki yo'q!"** deyishimiz mumkin.

Ma'lumki, insoniyatning poyonsiz ehtiyojlarini tabiat bevosita qondira olmaydi. Xo'sh, unda odamlar ehtiyojlarini qanday qilib qondiryaptilar? Bu g'oyat muhim savolning javobi shunday: insoniyat o'z tarixi davomida ehtiyojlarini qondirish uchun tabiat qo'ynida sun'iy "ikkinchi tabiatni" yaratganki, uning nomi – **iqtisodiyot.**

Asrimizga kelib iqtisodiyot mahsulotni ishlab chiqarishdan boshlab iste'mol qilishgacha bir-biri bilan chambarchas bog'liq jarayonlar tizimidan iborat bo'lib qoldi. Endilikda u insoniyat ehtiyojlarini qondirishning asosiy vositasiga aylangan.

1. Ehtiyojlarning miqdoran o'sishini qanday tushunasiz?
2. Ehtiyojlarning mazmunan o'zgarishini tushuntiring.
3. Yangi ehtiyojlar qanday paydo bo'ladi?
4. Nega ehtiyojlarning poyoni yo'q?

1.3. Resurslar va ularning chegaralanganligi

Insoniyat ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'ladigan barcha narsalar **resurslar** deb ataladi. Resurslar odatda tabiiy resurslar, kapital resurslar va mehnat resurslariga bo'linadi.

Tabiiy resurslarga havo, suv, quyoshdan kelayotgan issiqlik va yorug'lik, tuproq, yer osti va yer usti boyliklari, o'simliklar va hayvonot dunyosi, xullas, odamlarga ehtiyoji uchun asqotadigan tabiatning barcha in'omlari kiradi.

Kapital resurslar deb, boshqa mahsulot turlarini yaratishda ishtirok etadigan mahsulotlarga aytiladi. Ularning tarkibiga bino va inshootlar, asbob-uskuna va mashina-mexanizmlar, turli tuman dastgohlar va jihozlar, xomashyolar va boshqa son-sanoqsiz turdagi narsalar kiradi.

Mehnat resurslari deganda bilimi, ish tajribasi va mehnat mahorati bilan birgalikda, mehnat qilishga layoqatli kishilar, ularning jismoniy kuchi, bilimi, mahorati, tajribasi tushuniladi.

Bundan buyon hamma hollarda ham ehtiyojlarni qondirish jarayonida resurslarning ishlatilishini, ya'ni ulardan foydalanishni bitta nom bilan – **resurslarning iste'mol qilinishi** deb ataymiz.

Ma'lumki, tabiatda tabiiy resurslar qanchalik ko'p bo'lmasin, baribir, ularning miqdori cheklangan. Odamlar soni ham cheklangan, ularning jismoniy va aqliy imkoniyatlari ham cheksiz emas. Shu sababdan mehnat resurslari ham cheklangan.

Qaysi kapital resurslarni yoki mahsulotlarni olmaylik, ularning ibtidosi, ya'ni kelib chiqishi oxir-oqibat tabiiy va mehnat resurslariga borib taqaladi. Chunki kelib chiqishini tahlil qilinadigan bo'lsa, ular borib-borib qandaydir tabiat ne'matidan – tabiiy resurslardan hamda insonning mehnati vositasida yaratilgan, yasalgan bo'lib chiqadi. Shuning uchun tabiiy va mehnat resurslarining chegaralanganligidan kapital resurslarning ham chegaralanganligi kelib chiqadi. Natijada, **«Tabiatdagi jami resurslar chegaralangan!»** degan xulosaga kelamiz.

1. Resurslar nima?
2. Mehnat resurslari deganda nimani tushunasiz?
3. Tabiiy resurslarga nimalar kiradi?
4. Kapital resurslarga ta'rif bering.
5. Bilim olishga bo'lgan ehtiyojningizni qondirish jarayonida qanday tabiiy, mehnat va kapital resurslari iste'mol qilinadi?
6. Resurslar iste'moli deganda nimani tushunasiz?
7. Resurslar chegaralanganligini asoslang.

1.4. Iqtisodiyotning asosiy muammosi

Oldingi paragrafda resurslarning chegaralanganligi haqida aytib o'tgan edik. Xo'sh, unda resurslar inson ehtiyojlarini to'la qondirishga yetadimi? Yo'q, albatta. Chunki insoniyat ehtiyojlarining poyoni yo'q, resurslar esa, hozirgina ta'kidlaganimizdek, chegaralangan.

Inson ehtiyojlarining poyoni yo'qligi bilan resurslarning chegaralanganligi o'rtasidagi nomutanosiblik (muvozanat yo'qligi) **iqtisodiyotning asosiy muammosi** hisoblanadi.

Bu muammoni to'la-to'kis yechishning imkoni yo'q, albatta. Bunday sharoitda, ehtiyojlarni to'la-to'kis qondirib bo'lmazligi sababli, odamlar ehtiyojlari orasidan eng muhimlarini ajratib **tanlashi**, mavjud resurslarni esa tejashi, bir so'z bilan aytganda, oqilona xo'jalik yuritib, **iqtisod** qilishlari kerak bo'ladi.

Resurslarning tanqisligi tufayli qanday qilib to'g'ri va ma'qul yo'lni tanlash insoniyat oldida har doim katta muammo bo'lib kelgan. Bu savollarga har kim o'z ehtiyojlari va imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o'zicha javob beradi.

Bu muammo bilan odamlar qadimdan tanish bo'lgan va uni hal qilish yo'llarini izlagan. Yunonistonda ikki ming yil oldin "Ekonomikos" (o'zbek tiliga tarjimasini – "uy xo'jaligini yuritish san'ati") deb nomlangan iqtisodiyotga oid birinchi kitob yozilgan. Hozirda dunyo bo'yicha keng tarqalgan "ekonomika" (o'zbek tilida "iqtisodiyot") so'zi shu kitob nomidan kelib chiqqan.

Insoniyatning cheklangan resurslardan foydalanib, poyonsiz ehtiyojlarni to'laroq qondirishga qaratilgan, oqilona xo'jalik yuritish yo'l-yo'riqlarini **iqtisodiyot fani** o'rgatadi.

Ibn Sino iqtisodchi ham bo'lgan!

Tibbiyot ilmining sultoni Abu Ali ibn Sino (980–1037) tibbiyot bilan bir qatorda iqtisodiyot bilan ham shug'ullangan. U aytadi: "Hayvon tabiat ne'matlariga qanoat qiladi, odamlarga esa tabiat ne'matlari kamlik qiladi, u ovqat, kiyim-kechak va uy-joyga ehtiyoj sezadi. Hayvon tabiat ne'matlarini o'zlashtirib oladi, odam esa o'z mehnati bilan o'ziga ovqat, kiyim, joy yaratadi. Shu maqsadda inson dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanishi kerak".

Soliq kodeksining 258-moddasiga ko'ra, yer usti va yer osti manbalaridan olib foydalaniladigan suv resurslari soliq solish obyekti. Shuningdek, **243-moddasiga ko'ra**, yer qariidan foydalanganlik uchun soliqni to'lovchilar quyidagilardir:

yer qa'ridan foydali qazilmalarni kavlab olayotgan, mineral xomashyodan va (yoki) texnogen mineral hosilalardan foydali komponentlarni ajratib olayotgan yer qa'ridan foydalanuvchilar;

foydali qazilmalardan foydali komponentlarni ajratib olgan holda ularni qayta ishlashni amalga oshirayotgan yer qa'ridan foydalanuvchilar.

1. Resurslar insoniyat ehtiyojlarini qondirishga yetadimi?
2. Iqtisodiyotning asosiy muammosi nima?.
3. Tanlash, iqtisod qilish deganda nimani tushunasiz?
4. Tanlov jarayonini misollarda tushuntiring.
5. Iqtisodiyot so'zi qayerdan kelib chiqqan?
6. Iqtisodiyot fani nimani o'rgatadi?

1.5. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvining zarurligi. Soliqlar

Har bir odam o'zining ehtiyojlarini qondirish uchun hormay-tolmay harakat qiladi, yelib-yuguradi. Lekin odamlarning umumiy ehtiyojlarini qondirish uchun davlatning aralashuvi zarurdir: Masalan, odamlarning sog'liqni saqlash, ta'lim, havfsizlikka bo'lgan ehtiyojlarini davlat aralashuvimiz to'laqonli qondirishning iloji yo'q.

Davlat bunday faoliyatni amalga oshirish uchun mablag'ni qayerdan oladi? Albatta, mablag'ning eng asosiy manbasi **solliqlardir**.

Soliq nima ekanligi haqida tasavvurga ega bo'lsangiz kerak. Keling, mamlakatimizda amalda bo'lgan soliq turlari haqida to'xtalsak. Yurtimiz soliq tizimida soliqlar ikki xil – davlat soliqlari va mahalliy soliq va yig'implarga ajratilgan.

Umumdavlat soliqlari quyidagilardan iborat:

- 1) Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i;
- 2) Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i;
- 3) Qo'shilgan qiymat solig'i;
- 4) Aksiz solig'i;
- 5) Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;
- 6) Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq.

Mahalliy soliq va yig'implar quyidagilardan iborat:

- 1) Mol-mulk solig'i;
  - 2) Yer solig'i;
  - 3) Obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i;
  - 4) Transport vositalarini benzin, dizel yonilg'isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq;
  - 5) Ayrim tovar turlari bilan chakana savdo qilish huquqi uchun yig'im;
- Tadbirkorlik bilan shug'ullanish uchun ruxsatnoma-patent to'lovi.*

1. Soliqlarning nomiga qarab, ular haqida taxminiy tasavvurga ega bo'lish mumkinmi?
2. Sizningcha, soliqlarning qaysi turlari odamlarni chegaralangan resurslardan tejankorlik bilan foydalanishga undaydi?
3. Keyingi darsga turli soliqlar haqida ma'lumot olib keling va sinfdoshlaringiz bilan o'rtoqlashing.

1.6. Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq

Resurslar chegaralangan ekanligini yaxshi bilamiz. Lekin ular ichida ham shundaylari borki, ulardan foydalanish uchun davlatdan maxsus ruxsat olinadi va foydalanganlik uchun davlatga haq to'lanadi. Bu yer osti boyliklaridir.

Odamlar, korxonalar va tashkilotlar yer qa'ri boyliklaridan foydalanganlari uchun muayyan stavkadagi (o'rnatilgan o'lchamdagi) soliq to'lashlari shart.

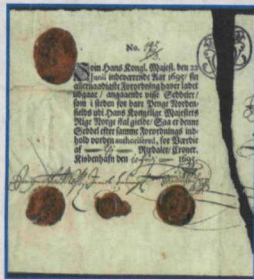
Bu soliqni solinishida yer osti boyliklari – tabiiy resurslarning cheklangan hajmda va yangilanmas ekanligi ham ahamiyatga egadir.

Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq stavkalari (2014-yil)

Soliq solinadigan foydali qazilmalar	Soliq stavkasi (qilingan daromaddan %da)
Tabiiy gaz	30,0
Neft	20,0
Ko'mir	4,0
Oltin	5,0
Kumush	8,0
Temir	4,0
Tosh tuz (ovqatga ishlatiladigan)	3,5
Sement xomashyosi	3,5
Shisha xomashyosi	3,0
Qurilish qumlari	4,0

1. Qanday yer osti boyliklarini bilasiz?
2. Ularning qaysilari bizning mamlakatimizda bor?
3. Sizningcha, nima uchun davlat tomonidan yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq belgilangan? Ulardan tekin foydalansa nima bo'ladi? Axir biz ularni umumxalq boyligi deb atadik-ku?
4. Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq stavkalari ayrim qazilmalar uchun baland, ayrimlari uchun kamroq qilib belgilangan. Buning sababi nimada bo'lishi mumkin?

AYIRBOSHLASH VA PUL

“Pul topish uchun oldin pul sarflamoq kerak!” Plavt

2.1. Ayirboshlash

Iqtisodiyotning boshlang'ich bo'g'ini ishlab chiqarish bo'lsa, undan keyingi bo'g'ini ayirboshlashdir. Bu bobda ana shu haqida suhbatlashamiz.

Ma'lumki, dastlab odamlar o'z ehtiyojlarini tabiat in'omlari evaziga qondirganlar. Keyinchalik esa inson tabiat in'omlariga qanoatlanmasdan, turli-tuman yangi narsalarga ehtiyoj sezib, dehqonchilik va hunarmandchilikni o'rgangan va turli-tuman mahsulotlar ishlab chiqarish evaziga ularni qondira boshlagan.

Har bir qabila o'zi uchun kerakli oziq-ovqat mahsulotlarini, kiyim-kechaklarni va oddiy ish qurollarini o'zi ishlab chiqargan va o'zi iste'mol qilgan.

Bunday xo'jalik iqtisodiyotning eng dastlabki shakli bo'lib, u **natural xo'jalik** deb yuritiladi. Natural xo'jalikning har bir a'zosi asta-sekin muayyan mahsulot turini ishlab chiqarishga moslasha borgan. Dehqon oziq-ovqat mahsulotlarini, hunarmand ish qurollarini ishlab chiqargan. Quruvchi uy qurgan, tikuvchi esa kiyim-kechak tikkan.

Vaqt o'tishi bilan har bir kasb egasi o'z mahsulotini boshqalarning mahsulotiga almashtira boshlagan. Bu jarayonni iqtisodiyotda **ayirboshlash** deb atashadi. Masalan, dehqon 2 qop donni hunarmand bilan bitta o'roqqa almashgan. Duradgor esa o'ziga kerakli kiyim-kechakni tikuvchidan 1 dona romga ayirboshlash evaziga olgan va hokazo.

Bir mahsulotni, ikkinchi mahsulotga ayirboshlash hozirgi iqtisodiyotda **barter** deb ham ataladi.

Ayirboshlash maqsadida ishlab chiqarilgan mahsulot **tovar** deb ataladi. Tovarni **mol** deb ham atashadi.

Aytaylik, dehqon 50 qop kartoshka yetishtirib, uning 2 tasini o'z ehtiyojlari uchun ishlatdi. Qolgan 48 tasini esa, o'ziga kerakli boshqa mahsulotlarga ayirboshlash uchun bozorga chiqardi. Bu holatda dehqon yetishtirgan 50 qop kartoshkadan faqat 48 qopigina tovar hisoblanadi.

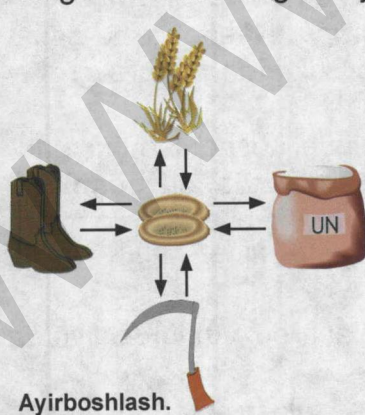
Aholi iste'moli uchun zarur bo'lgan barcha tovarlar – **xalq iste'moli mollari** yoki **iste'mol tovarlari** deb yuritiladi. Ishlab chiqarish korxonalarini yuritish uchun zarur bo'lgan tovarlar **ishlab chiqarish vositalari** deb ataladi. Ishlab chiqarish vositalariga mashina, uskuna, asboblari, bino, yer, xomashyo, yoqilg'i, energiya manbalari va materiallar kiradi. Ma'lumki, ishchi korxonada ishlab, o'z mehnati evaziga oylik maosh – pul oladi. Ya'ni ish kuchi pulga ayirboshlanadi. Demak, ish kuchi – mehnat ham tovar ekan.

1. Natural xo'jalik deb nimaga aytiladi?
2. Ayirboshlash qanday kelib chiqqan?
3. Tovar deb nimaga aytiladi?
4. Tovar bo'lgan va bo'lmagan mahsulotlarga misollar keltiring.
5. Iste'mol tovarlariga nimalar kiradi?

2.2. Pul va uning kelib chiqishi

Tovarlarni ayirboshlash jarayoni zamon o'tishi bilan murakkablashib noqulay bo'lib borgan. Aytaylik, etikdo'zga non, novvoyga un, tegirmonchiga bug'doy, dehqonga omoch va temirchiga etik kerak bo'lsin. Bu holatda, etikdo'z birgina nonga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun o'zi tikkan etikni oldin omochga, omochni bug'doyga, bug'doyni unga va eng oxirida unni nonga almashtirishga majbur bo'lgan.

Bunday vaziyatda hamma o'zi ishlab chiqargan mahsulotini jon-jon deb almashtiradigan boshqa bir hammabop (universal) maxsus tovarga – pulga ehtiyoj paydo bo'lgan. Bunday maxsus tovar – pul rolini turli hududlarda, turli davrlarda turli xil tovar o'ynagan. Masalan, Misr, Qadimgi Yunoniston, Rimda, arab va hind qabilalarida pul rolini chorva mollari bajargan.

Shimoliy mamlakatlarda – mo'yna va teri, Afrika xalqlarida – chig'anoqlar va fil suyaklari, Qadimgi Misrda – bug'doy, Xitoyda – tuz, Mo'g'ulistonda – choy pul vazifasini bajargan.

Bu tovarlar ba'zi joylarda o'zining hammabopligi, ya'ni hammaning ehtiyojini qondirish xususiyatiga ko'ra, ba'zi joylarda esa kamyoblik xususiyatlariga ko'ra pul vazifasini o'tagan.

Odamlar metallni qayta ishlashni o'rganganlaridan so'ng, **metall pullar** paydo bo'lgan. Ularning shakli turlicha, to'rtburchak, uchburchak, dumaloq, yassi plastinka ko'rinishida bo'lib, mis, temir, jez (bronz) kabi metallardan yasalgan. Keyinchalik muomalada qimmatbaho metallar – **oltin va kumushdan yasalgan pullar** paydo bo'lgan. Oltin va kumush pullarning pul o'rnida ishlatilgan boshqa tovarlarga qaraganda qator afzalligi bo'lgan.

Ana shu afzalliklariga ko'ra, oltin va kumush pullar uzoq yillar davomida asosiy muomala vositasi vazifasini o'tagan.

Turli xil og'irlikka ega bo'lgan oltin va kumush bo'laklari pul sifatida ishlatilganda, har safar ularni tarozida tortishga to'g'ri kelgan. Bu noqulaylikni bartaraf etish uchun ma'lum og'irlikka va shaklga ega bo'lgan va muhr bilan og'irligi kafolatlangan **tangalar** muomalaga kiritilgan. Vaqt o'tishi bilan tangalarning ham kamchiliklari ko'rinib qolgan. Oltin va kumush tangalar qo'ldan qo'lga o'tib yeyilgan va yengillashib qolgan. Bu esa o'z navbatida ularning boshlang'ich qiymati, ya'ni boshqa tovarlar bilan ayirboshlash qobiliyatining kamayishiga olib kelgan.

Bu muammoni yechishga bo'lgan harakatlar natijasida **qog'oz pullar** paydo bo'lgan. Birinchi qog'oz pullar 812-yilda Xitoyda zarb qilingan, keyinchalik esa boshqa davlatlarda ham chiqarila boshlangan.

To'yga savat ko'tarib

Onalarimiz to'yga savat ko'tarib borish natural xo'jalik hukm surgan davrlardan qolgan eng qadimiy odatlardan biri ekanligini bilisharmikan? Qadim zamonlar – pul hali kashf qilinmagan paytlarda odamlar bir-birlariga mehmonga borishayotib, o'zlaridagi ortiqcha miqdorda bo'lgan mahsulotlarni ro'zg'origa zarur bo'lgan boshqa mahsulotga almashtirish maqsadida ko'tarib olishar ekan. Mezbon mehmonlarning olib kelgan narsalari o'rniga o'zida bor ortiqcha mahsulotlarni berib kuzatib qo'yar ekan. Shu tariqa, bu odat bizning davrlargacha yetib kelgan.

Ilk tangalar

Ilk tangalar Xitoyda eramizdan avvalgi XII asrda muomalada bo'lgan. Besh asr o'tgandan so'nggina tangalar Yevropada, Yunonistonda chiqarila boshlagan.

Eng og'ir tangalar

Metaldan ishlangan tangalar ichida eng og'iri Shvetsiyada 1659-yilda chiqarilgan 10 dalerlik mis tangasi bo'lib, uning massasi 17,5 kg bo'lgan. Shuningdek, Hindistonda 1628-1657-yillar hukmronlik qilgan boburiylar sulolasining vakili Shohjahon davrida chiqarilgan metall tangalarning massasi 2,3 kilogramgacha, diametri 13 santimetr gacha bo'lgan.

Qog'oz pullarning kashf etilishi insoniyat tarixida beqiyos ahamiyat kasb etib, iqtisodiyot taraqqiyotiga katta turtki bergan.

Xo'sh, hozirgi davrda pul qanday vazifalarni bajarmoqda?

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, birinchidan, pul bu tovarning qiymatini **o'lchash vositasidir**. Har bir tovarning qiymati pul yordamida o'lchanadi. Tovarning pulda ifodalangan qiymati uning **narxi** deb yuritiladi.

Ikkinchidan, pul bu **muomala vositasidir**. Pul yordamida tovarlar bir-biri bilan ayirboshlanadi.

Natijada, tovar-pul almashuvi ro'y beradi.

Uchinchidan, pul – **boylik jamg'arish vositasidir**. Tovarni pulga almashib, tushgan pulga boshqa tovar olmasdan, uni ma'lum vaqtgacha saqlash, ya'ni jamg'arish mumkin. Jamg'arilgan pul keyinroq sarflash yoki bir yo'la katta miqdorda mablag' talab qiladigan maqsad uchun to'planadi.

Hozirgi davrga kelib har bir davlat o'zining puliga ega. Ular asosan qog'oz pul yoki tanga ko'rinishida zarb etiladi.

Bizning mamlakatimiz pul birligi **so'm** bo'lib, 1 so'm – 100 tiyinga teng qilib belgilangan.

AQSH pul birligi **dollar** bo'lib, 1 dollar – 100 sentga teng.

Buyuk Britaniya pul birligi esa **funt sterling** bo'lib, 1 funt sterling – 100 pensga teng.

Kompyuter texnologiyasining rivojlanishi natijasida hozirda elektron **plastik kartochkalar** ko'rinishidagi elektron pullar paydo bo'ldi. Ularni pulning mukammal shakli deyish mumkin.

Bu kartochkalar kompyuter disketlariga o'xshagan bo'lib, ularda pul egasi haqida, pul miqdori va qayerda, qaysi bankda saqlanayotganligi haqida ma'lumotlar yozilgan bo'ladi. Kartochka do'kondagi maxsus moslamaning (kassaning) tegishli tirqishiga tiqilib, zarur pul miqdori xaridorning bankdagi jamg'armasi hisobidan sotuvchi hisobiga o'tkaziladi. Shuningdek, kartochka egasi ko'chalarga, savdo binolariga o'rnatilgan **bankomat** deb ataluvchi maxsus (quti, sandiq shaklidagi) moslamalardan naqd pul olishi mumkin. Buning uchun u

Elektron kartochkalar.

o'z kartochkasini bankomat tirqishiga tiqib faqat o'zi biladigan raqamni tersa kifoya.

AQSH dollari

Buyuk Britaniya
funt sterlingi

Yevro

Kanada dollari

Ayrim mamlakatlar pullari.

MIRZO ULUG'BEKNING IQTISODIY VA SOLIQ ISLOHOTLARI

Mirzo Ulug'bek o'zining podsholik, olimlik, mutafakkirlik faoliyatida ulug' bobosi Amir Temur vasiyatlariga, uning ko'rsatmalariga to'la asoslandi. Iqtisod ilmiga, iqtisodiyotni rivojlantirish va barqarorlikni ta'minlashga katta e'tibor berdi. U shunday iqtisodiy o'zgarishlar (islohotlar) qildiki, bular oqibatida iqtisodiy inqirozlarning oldini oldi, davlat qudratini yuksak darajaga ko'tardi.

Uning soliqlarni tartibga solish va pul muomalasini barqarorlashtirish, pulning qadrsizlanishiga yo'l qo'ymaslik uchun ko'rgan chora-tadbirlari tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. Masalan, u xiroj (soliq)ning miqdorini belgilashda tabaqalashtirish yo'lini tutdi, ya'ni hirojni yerning shart-sharoiti, unumdorligi, bozorlarga yaqin-uzoqligi kabi omillarga qarab belgiladi. Iqtisod ilmining hozirgi tushunchasi bilan aytganda, yer rentasi ta'limotini asoslashga harakat qildi. U soliqlarni pul shaklida to'lashni afzal deb bildi va shunday soliq shaklini ijtimoiy adolatga xizmat qiladi, deb bildi.

1. Tovar almashtirish jarayoni qanday noqulayliklarga ega bo'lgan?
2. Pul deb nimaga aytiladi?
3. Nima sababdan pulga ehtiyoj paydo bo'lgan?
4. Qanday tovarlar pul vazifasini bajargan?
5. Oltin va kumush pullarning qanday afzalliklari bo'lgan?
6. Tangalar nima sababdan kelib chiqqan?
7. Qog'oz pullarning paydo bo'lishiga nima sabab bo'lgan?
8. Pulning kashf etilishi qanday qulayliklarga olib keldi?
9. Pulning qanday vazifalarini bilasiz?
10. Qaysi davlatlarning pul birliklarini bilasiz?
11. Elektron pul kartochkalaridan qanday foydalanishni bilasizmi?

2.3. Ish haqi

Har bir korxonada turli xil kasbdagi kishilar mehnat qiladi, mehnatlariga yarasha ish haqi oladi.

Mehnatga haq to'lash mezonlari turlicha bo'lib, turlicha nom bilan yuritiladi. Bajarilgan ish hajmiga qarab to'lanadigan pul – **ishbay ish haqi** deb ataladi. Ishni bajarish uchun ketgan vaqtga qarab to'lanadigan pul – **vaqtbay ish haqi** deb ataladi.

Ba'zi korxonalarda ish haqi ishbay, ba'zilarida esa vaqtbay bo'ladi. Bu bajariladigan ish xususiyatlaridan kelib chiqadi. Odatda, ko'pchilik korxonalarda ish haqi vaqtbay bo'lib, bir oyda bir (yoki ikki) marta beriladi. Shu sababdan, ish haqini – **oylik maosh** yoki qisqacha **oylik** deb ham atashadi.

Masalan, maktabda o'qituvchilar vaqtbay ish haqi oladilar. Ular bir oy davomida har haftada 20 soatdan dars o'tishi lozim. Buning evaziga ularga ma'lum miqdordagi pul – ish haqi to'lanadi. Agar o'qituvchi bir haftada 20 soat emas, 30 soat dars o'tsa, unga mos ravishda bir yarim marta ko'p maosh beriladi.

Ba'zi ishlab chiqarish korxonalarida ish haqi ishbay, ya'ni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga qarab belgilanadi. Masalan, korxonada dastgohda tayyorlagan har bir detal uchun 1000 so'm miqdorida haq to'laydi. Agar ishchi oy davomida 60 dona detal tayyorlasa, mos ravishda oylik ish haqi $60 \times 1000 = 60000$ so'mni tashkil qiladi. Agar 120 ta detal tayyorlasa, $120 \times 1000 = 120000$ so'm ish haqi oladi.

Ma'lumki, turli kasb egalari turlicha ish haqi oladi. Nega shunday deb o'ylaysiz? Ish haqi miqdori nimalarga bog'liq?

Kimning ish haqi ko'p?

AQSh mehnat vazirligining aytishicha, mamlakat zavod-fabrikalarining ishchilari ish haqi bo'yicha dunyoda 13-o'rinda turar ekanlar. Ular bir soatda o'rta hisobda 14,77 dollar ish haqi oladi. Norvegiya, Germaniya, Shvetsiya, Shveysariya, Finlandiya zavod-fabrika ishchilari Amriqodagi hamkasblariga nisbatan ko'p haq oladilar. Masalan, Norvegiyada 1 soatlik ish haqi 21,86 dollarni, Germaniyada – 21,53, Shvetsiyada – 20,93, Shveysariyada – 20,83, Finlandiyada esa 20,76 dollarni tashkil etadi.

1. Ish haqi deganda nimani tushunasiz?
2. Mehnatga haq to'lashning qanday turlari bor? Misollar keltiring.

2.4. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i

Soliq qonunchiligida soliq to'lovchilar ikkiga – yuridik va jismoniy shaxslarga bo'lingan. Mamlakatimiz fuqarolari, yurtimizga kelgan chet el fuqarolari va fuqaroligi yo'q odamlar – jismoniy shaxslar deya ataladi.

Sodda qilib aytganda, har qanday odamni jismoniy shaxs deb atash mumkin.

Ma'lumki, har bir kishi hayot kechirish uchun mehnat qilib, ma'lum miqdorda daromadga ega bo'ladi.

Jismoniy shaxslarning **jami daromadiga** quyidagilar kiradi:

- mehnatga haq to'lash tarzidagi daromadlar;
- mulkiy daromadlar;
- moddiy naf tarzidagi daromadlar
- boshqa daromadlar.

Ish haqi hamda tadbirkorlikdan olinuvchi daromad haqida siz tasavvurga egasiz. Jismoniy shaxsning mulkiy daromadiga kelsak, omonat foizlari, dividendlar, mol-mulkni (masalan avtomobilni) ijaraga berishdan olinuvchi daromadlar – **mulkiy daromadlar** deyiladi.

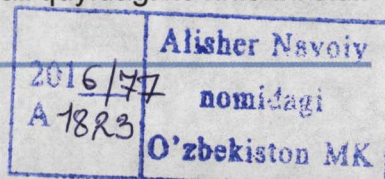
Qonunga ko'ra, jismoniy shaxs o'z daromadi hisobidan soliq to'lashi lozim. Ushbu soliq – **jismoniy shaxsdan olinadigan daromad solig'i** deyiladi.

Jahondagi aksariyat mamlakatlarda bo'lgani kabi, mamlakatimizda ham ushbu daromad solig'i progressiv, ya'ni o'suvchi soliq hisoblanadi. Shu bilan birga, soliq stavkalari (ya'ni olinadigan soliq miqdori) Prezident qarori bilan qaytadan ko'rib chiqilishi va o'zgartirilishi mumkin.

Mamlakatimizda 1998-yili jismoniy shaxslarning daromadidan olinuvchi soliq stavkasi 5 pog'onali, ya'ni olingan daromaddan 15, 25, 35, 40, 45 foiz qilib belgilangan edi. 2000-yili 4 pog'onali, ya'ni 15, 25, 36, 40%, 2002-yildan e'tiboran 13, 23, 33%li uch pog'onali qilib belgilandi.

Ko'rinib turibdiki 1998-2002-yillar mobaynida jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i solish tizimi yildan-yilga soddalashib va stavkalari esa pasayib borgan.

2002-yildan keyingi o'tgan davr ichida jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkasi yanada kamaydi va 2014-yilga kelib jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalari jadvali quyidagi ko'rinishni oldi.

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalari (2014-yil)

Jami daromad miqdori	Soliq summasi
Eng kam ish haqining besh baravarigacha miqdorda.	Daromad summasining 7,5 foizi.
Eng kam ish haqining besh baravari miqdori-dan (+1 so'm) o'n baravarigacha miqdorda.	Eng kam ish haqining besh baravari miqdoridan olinadigan soliq + besh baravardan oshadigan summaning 16 foizi.
Eng kam ish haqining o'n baravari miqdoridan (+1 so'm) va undan yuqori miqdorda.	Eng kam ish haqining o'n baravari miqdoridan olinadigan soliq + o'n baravardan oshadigan summaning 22 foizi.

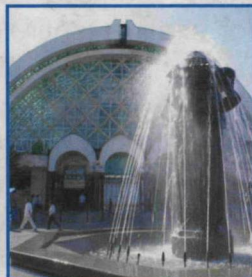
Yuridik shaxslar (ya'ni firma, korxonalar va hokazo) tashkil etmay yakka tartibdagi tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchilar uchun soliq stavkalari qat'iy qilib belgilangan. Ya'ni daromad solig'idan farqli o'laroq, u progressiv (o'suvchi) yoki regressiv (kamayuvchi) bo'lmaydi. Ushbu soliq stavkalari-dan ayrimlari quyidagi jadvalda berilgan (2014-yil uchun, sotilgan tovar va xizmatlar hajmidan (%da):

	Faoliyat turi	Toshkent shahri	Viloyat shaharlarida	Rayonlar, qishloq joylari bilan birga
1.	Chakana savdo: – oziq-ovqat tovarlari uchun; – dehqon bozori tovarlari uchun; – nooziq-ovqat tovarlar uchun; – oziq-ovqat va nooziq-ovqat tovarlarni aralashtirib savdo qilganda.	9,0 5,0 10,0 10,0	6,0 4,0 6,5 6,5	9,0 2,0 3,0 3,0
2.	Maishiy xizmat (3-punktida ko'zda tutilganlaridan tashqari).	3,5	1,5	0,5
3.	Sartaroshlik, manikyur-pedikyurlarga o'xshash xizmatlar.	4,0	2,0	1,0

Bundan tashqari, agar yakka tadbirkor bir necha xil faoliyat turi bilan shug'ullansa, har bir tur uchun alohida soliq to'laydi.

1. Jismoniy shaxslarning daromadlari nimalardan iborat bo'lishi mumkin?
2. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ini kimlar to'laydi?
3. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i qanday tartibda undiriladi?
4. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalari 1998-2002-yillar mobaynida qanday o'zgaradi? 2002-2014-yillar mobaynida-chi?
5. Yakka tartibdagi tadbirkorlikka misol bo'la oluvchi faoliyat turlarini sanang.
6. Yuridik shaxsni tashkil etmay, yakka tartibdagi tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchilar uchun soliq stavkalariga misollar keltiring.

BOZOR

“Bozorga o'xshaydi asli bu dunyo”. Abdulla Oripov

3.1. Bozor tushunchasi

Hech dehqon bozoriga kirib ko'rganmisiz? Bozorda asosan ikki toifadagi odamlarni uchratasiz. Birinchisi – savdo rastalariga o'z mahsulotlarini, tovarlarini yoyib o'tirgan **sotuvchilar**, ikkinchisi – o'zlariga zarur tovarlarni sotib olish uchun bozorga kelgan **xaridorlar**.

Sotuvchilarning maqsadi – tovarlarini pulga almashtirish, ya'ni ularni sotish, xaridorlarning maqsadi esa – pullarini o'zlariga kerakli tovarlarga almashtirish, ya'ni tovar sotib olish.

Sotuvchi bilan xaridor o'rtasida tovarni pulga almashtirish jarayoni, qisqa qilib aytganda “oldi-sotdi” deb ataladi.

Tovarlarning oldi-sotdisi bozorlarda amalga oshiriladi.

Siz odamlar gavjum bo'lib savdo-sotiq qiladigan joy sifatidagi dehqon bozori, avtomobil bozori, kiyim-kechak va buyumlar bozori kabi bozorlarni yaxshi bilasiz. Shunday bo'lsa-da, iqtisodiyotda bozor tushunchasi ancha keng ma'noda qo'llaniladi.

Hamma sotuvchi va xaridorlar o'rtasidagi jami oldi-sotdi jarayonlarni bitta nom bilan bozor deb ataymiz.

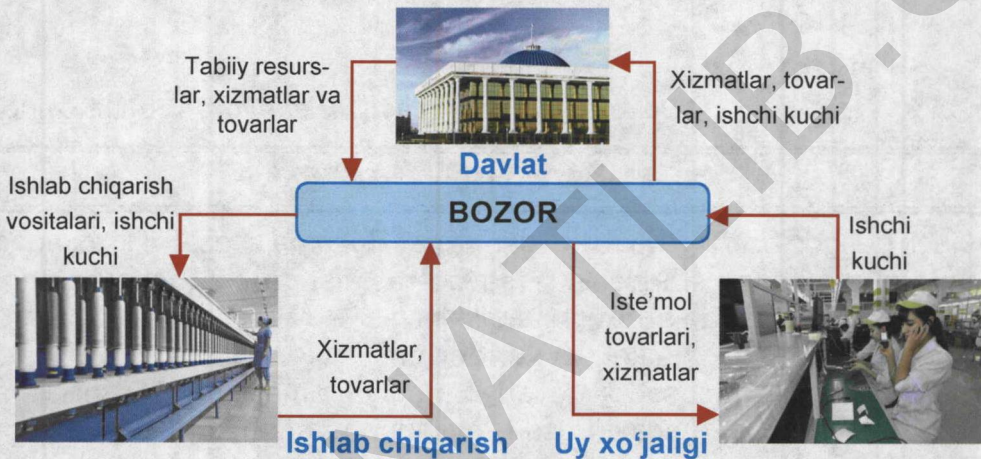
Demak, iqtisodiyotning ikki qutbi – ishlab chiqarish va iste'molni tovarlar oldi-sotdisi bilan bog'lab turadigan jarayon bozor ekan.

Bozorda bu ikki tomondan qaysi biri – sotuvchi, qaysi biri – xaridor? Bu jarayonda har ikki tomon ham xaridor, ham sotuvchi sifatida ishtirok etadi.

Ishlab chiqaruvchi – korxonada, bir tomondan, ishlab chiqarish vositalarini bozordan sotib olib iste'mol qilsa, ikkinchi tomondan, ishlab chiqargan

tovarlarini bozorga olib chiqib sotadi. Masalan, un zavodi o'zi uchun kerakli bino, tegirmon uskunalari, bug'doyni va ishchi kuchini bozordan sotib oladi, ya'ni bozorda xaridor sifatida ishtirok etadi. Shu bilan birga, bug'doydan un ishlab chiqarib, uni bozorda sotadi, ya'ni bozorda sotuvchi sifatida ham qatnashadi.

Iste'molchilar, asosan aholi, o'zlari uchun kerakli iste'mol tovarlarini bozordan sotib oladi. Ikkinchi tomondan, aholi ishchi yoki xizmatchi sifatida korxonalarda mehnat qilib, evaziga maosh ko'rinishida pul oladi, ya'ni o'z mehnatini sotadi.

Davlat jamiyatning boshqaruv organi va tabiiy resurslar egasi sifatida alohida o'rin tutadi. Shu sabab davlat bozorning uchinchi ishtirokchisi sifatida alohida tushunchaga ajratiladi. Davlat ham bir tomondan tabiiy resurslarni, davlat idoralari va mahkamalarining xizmatlarini sotsa, ikkinchi tomondan davlat korxonalari ehtiyojlari uchun bozordan tovarlar, xizmatlar va ishchi kuchi sotib oladi.

Shu tariqa, bozorning har uchala ishtirokchisi orasida "oldi-sotdi" jarayoni sodir bo'lib, bozor doimiy harakatda bo'ladi.

1. Bozorni tor ma'noda qanday tushunasiz?
2. Bozorda kimlarni uchratish mumkin?
3. Bozorda qanday jarayon yuz beradi?
4. Bozorni keng ma'noda qanday tushunish kerak?
5. Bozorning uchala ishtirokchisi orasidagi oldi-sotdi munosabatlarini tushuntiring.
6. Davlat o'z idoralari va mahkamalarining xizmatlari uchun aholidan qay tartibda haq oladi?

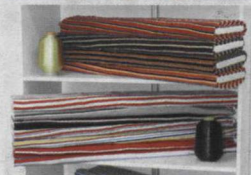
3.2. Bozorning turlari

Bozorlar sotiladigan tovarlar turlariga qarab har xil bo'ladi.

Aholi uchun zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar **iste'mol tovarlari bozorida** sotiladi.

Biz yaxshi bilgan dehqon bozori, mashina bozori, kiyim-kechak va buyumlar bozori, turli-tuman do'konlar, supermarketlar, oshxona, sarta-roshxona, novvoyxona, ustaxonalar – jamiki maishiy xizmat ko'rsatish shoxobchalari – iste'mol tovarlari bozorini tashkil qiladi.

Korxonalarda ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish uchun zarur bo'ladigan asbob-uskunalar, bino-inshootlar, xomashyo va materiallar – **ishlab chiqarish vositalari bozorida** sotiladi.

Iste'mol tovarlari bozori.

Ishlab chiqarish vositalari bozori.

Ishlab chiqarish vositalarining oldi-sotdisi asosan tovar birjalari va savdo firmalari orqali amalga oshiriladi.

Mehnat bozori.

Moliya bozori.

Tovar birjalari tovarlarni katta-katta hajmda, ulgurji (ko'tarasiga) sotib oladigan va sotadigan savdo korxonalaridir.

Ishchi kuchi, mehnat ham maxsus tovar bo'lgani uchun o'z bozori bor. **Mehnat bozorida** ishchi kuchi sotiladi. Bunday bozorda aholini ishga joylashtirish bilan shug'ullanuvchi mehnat birjalari, korxonalarining ishga yo'llash bilan shug'ullanadigan bo'limlari faoliyat ko'rsatadi. Mehnat bozoriga mardikor bozori ham misol bo'la oladi.

Pulni maxsus, hammabop tovar deb aytgan edik. Demak, uning ham o'z bozori bo'lishi kerak. Bunday bozor **moliya bozori** deb ataladi.

Moliya bozorida pullar qarzga beriladi yoki qarzga olinadi. Odatda bunday xizmatlar banklarda ko'rsatiladi. Moliya bozorida oddiy pullardan tashqari "**qimmatbaho qog'ozlar**" deb atalgan maxsus, ya'ni aksiyalar, obligatsiyalar, veksellar va h.k.lar bilan ham oldi-sotdi bo'ladi. Bu ish bilan fond birjalari shug'ullanadi. Bulardan tashqari moliya bozorida xorijiy davlat pullari – valutarlar sotiladi va sotib olinadi.

Siz ko'cha-ko'yda valuta almashtirish shoxobchalarini ko'rgan bo'lsangiz kerak. Xuddi shu shohobchalarda xorijiy davlat pullari sotiladi va sotib olinadi.

Intellektual tovarlar bozorida – aqliy mehnat mahsuli bo'lgan tovarlar sotiladi. Bunday tovarlar ilmiy g'oyalar, san'at asarlari, texnik loyiha, kashfiyotlar, kino, konsert tomoshalari va boshqa aqliy mehnat bilan bog'liq xizmatlardan tarkib topadi (Intellekt – aql, zakovat degani).

Shu bilan birga, alohida olingan tovarlar bozorlari ham bo'ladi. Masalan, neft bozori, paxta bozori, g'alla bozori, rangli metallar bozori dunyo miqyosida juda katta o'rin tutadi.

Intellektual tovarlar bozori.

1. Qanday bozor turlarini bilasiz?
2. Iste'mol tovarlariga nimalar kiradi?
3. Iste'mol tovarlar bozorining qanday ko'rinishlari bor?
4. Ishlab chiqarish vositalari bozorida nimalar, qayerda sotiladi?
5. Tovar birjasi nima?
6. Mehnat bozori deganda nimani tushunasiz?
7. Moliya bozorida nima sotiladi?
8. Intellektual tovarlar bozorida sotiladigan tovarlarni sanang.

3.3. Narx

Bu paragrafda tovarning narxi bozor bilan qanday bog'liq bo'lishi haqida gaplashamiz.

Aytaylik, fermer qo'zini mol bozoriga sotish uchun olib chiqdi. U bir xaridor bilan savdolashib qo'zini 300 ming so'mga sotdi. Bozordagi bu jarayon natijasida shu qo'zining tovar sifatidagi qiymati – 300 ming so'm pul bilan ifodalandi, ya'ni uning **narxi** belgilandi.

Qo'zining
qiymati

300 ming so'm

=

Qo'zining
narxi

Demak, bozor tovarning narxini belgilar ekan.

Agar bozorda sotuvchilar ham, xaridorlar ham ko'p bo'lsa, ular orasida **raqobat** vujudga keladi.

Sotuvchilar ham, xaridorlar ham ko'p bo'lgan bozor **erkin bozor** deb ataladi.

Erkin bozorda narx yuqorida ko'rganimizdek, sotuvchilar va xaridorlar o'rtasidagi raqobat natijasida shakllanadi.

Sotuvchi oz (bitta yoki bir nechta), xaridorlar esa ko'p bo'lgan bozor **monopollashgan bozor** deyiladi.

Bunday bozorda sotuvchi monopolistik qilib, raqobatni cheklaydi. Uning aytgani-aytgan, degani-degan bo'lib, narx shakllanishiga sezilarli ta'sir o'tkaza oladi.

Shuningdek, xaridor ancha oz, ammo sotuvchilar ko'p bo'lgan bozor ham monopollashgan deyilaveradi. Bunday bozorda xaridor monopolist bo'lib, narx shakllanishiga sezilarli ta'sir o'tkaza oladi.

Ba'zi tovarlar faqat bir korxonadan ishlab chiqarilishi mumkin. Tabiiyki, bunday tovarlar bozori o'z-o'zidan monopollashgan bo'ladi. Odatda bunaqa bozorlardagi narx davlat tomonidan jilovlanib, nazorat qilib turiladi. Mamlakatimizdagi monopollashgan bozorlarga paxta terish mashinalari, elektr energiyasi, neft va gaz mahsulotlari va boshqa ayrim tovarlar bozorlarini misol qilib keltirish mumkin.

1. Tovar narxi nima?
2. Bozorning tovar narxini belgilashdagi rolini tushuntirib bering.
3. Erkin bozor deb qanday bozorga aytiladi?
4. Erkin bozorda narx qanday shakllanadi?
5. Monopollashgan bozorga ta'rif bering.

3.4. Daromad. Foyda va zarar

Novvoy har kuni jami 300000 so‘m chiqim qilib 250 ta non pishiradi. Har bitta pishirilgan nonning tannarxi 1200 so‘mni tashkil qiladi. Novvoy esa bozorda nonni 1500 so‘mdan sotadi. Hamma nonni sotib bo‘lgandan so‘ng uning qo‘lida $250 \cdot 1500 = 375000$ so‘m jamlanadi. Bu novvoyning bir kunlik daromadi deb ataladi. Shunday qilib novvoy bir kunda 300000 so‘m chiqim qilib, 375000 so‘m daromad qilayapti, ya‘ni uning cho‘ntagiga sarflagan puliga qaraganda $375000 - 300000 = 75000$ so‘m ko‘p pul tushyapti. Bu pul novvoyning bir kunlik foydasi deb ataladi.

Korxonaning ma‘lum vaqt ichida ishlab chiqargan tovarlarini sotishdan tushgan tushum **daromad** deyiladi. Korxonaning ma‘lum vaqt ichidagi daromadini topish uchun bu vaqt ichida sotilgan tovar miqdori sotilish narxiga ko‘paytiriladi:

$$\text{Daromad} = \text{Tovarlar miqdori} \cdot \text{Tovarning narxi}$$

Agar korxonaning daromadi chiqimidan ko‘p bo‘lsa, korxonaga **foyda** oladi. Foyda miqdori quyidagi qoidaga ko‘ra topiladi.

$$\text{Foyda} = \text{Daromad} - \text{Chiqim}$$

Agar korxonaning daromadi chiqimidan kam bo‘lsa, korxonaga **zarar** ko‘radi. Zarar miqdori quyidagi qoidaga ko‘ra topiladi.

$$\text{Zarar} = \text{Chiqim} - \text{Daromad}$$

Misol uchun, tijoratchi 600 kg uzumni Parkent shahridan kilogrammini 5000 so‘mdan ulgurji narxda sotib olgan bo‘lsin. Yo‘lga 60000 so‘m xarajat qilib, Toshkent shahriga olib keldi va kilogrammini 5500 so‘mdan chakana narxda sotgan bo‘lsin. Bu holda tijoratchining chiqimi $600 \cdot 5000 + 60000 = 3060000$ so‘mni tashkil qiladi. Daromad esa $600 \cdot 5500 = 3300000$ so‘mni tashkil qiladi. Ko‘rib turibsizki, tijoratchining daromadi chiqimidan kam. Demak, u zarar ko‘rgan va bu zarar miqdori $3060000 - 3300000 = 240000$ so‘mni tashkil qiladi.

1. Daromad nima?
2. Qachon korxonaga foyda ko‘radi va u qanday topiladi?
3. Qachon korxonaga zarar ko‘radi va u qanday topiladi?
4. Biror korxonaga misolida foydani hisoblab ko‘rsating.
5. Biror korxonaga misolida zararni hisoblang.
6. Tijoratchi zarar ko‘rishining sabablari nimada deb o‘ylaysiz?

3.5. Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i

Xuddi odamlar (jismoniy shaxslar) kabi yuridik shaxslar, ya'ni korxonalar, firmalar hamda tashkilot va muassasalar ham olgan foydalaridan soliq to'laydilar. Bu soliq – yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i deb ataladi. Yuridik shaxslardan olinadigan foyda soliq stavkasi 2014-yil uchun 8% miqdorida belgilangan.

Korxonalarining aksiyalar, omonat foizlari va boshqa qimmatli qog'ozlardan olinadigan daromadlari bo'lishi mumkin. Ushbu daromadlarning 10 %i soliqqa to'lanadi. Bundan tashqari soliqlarning alohida turlarini to'lovchi korxonalar ham bo'ladi. Bunday korxonalarni yagona soliq to'lovini to'lovchi:

- mikrofirma va kichik korxonalar, oilaviy korxonalar;
- savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari;
- yagona yer solig'ini to'lovchi qishloq xo'jalik korxonalari tashkil etadi.

Bu korxonalar o'zlari uchun ixchamlashtirilgan soliqni to'laydilar.

Yagona soliq to'lovini faqat kichik korxonalar, mikrofirmalar, savdo shaxobchalari kabilar to'laydi.

Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari, shu jumladan, mikrofirmalar va kichik korxonalar yagona soliq to'lovini to'laydilar.

Agar chakana savdo korxonalari mustaqil yuridik shaxs hisoblanmaydigan va turli aholi punktlarida joylashgan, ular bo'yicha yagona soliq to'lovining turli stavkalari belgilangan bir nechta savdo shoxobchalariga ega bo'lsa, ular har bir savdo shoxobchasi bo'yicha tovar aylanmasining alohida-alohida hisobini yuritishlari hamda mazkur aholi punktlari uchun belgilangan stavkalar bo'yicha yagona soliq to'lovini to'lashlari lozim.

Buyuk Ipak yo'li

Ipak va chinni buyumlar bir necha asrlar davomida Xitoyning asosiy eksport tovarlari bo'lgan. Bu tovarlar bilan savdo-sotiq "Buyuk Ipak yo'li" deb atalmish karvon yo'li orqali amalga oshirilgan. Buyuk Ipak yo'li Yevropa va Yaqin Sharqni Uzoq Sharq mamlakatlari bilan Markaziy Osiyo orqali bog'lagan.

Buyuk Ipak yo'lining asosiy tarmog'i Shom (hozirgi Suriya) bandargohlaridan boshlanib, Bag'dod, Marv, Buxoro, Samarqand, Farg'ona, Yorkent, Xo'tan, Dun Xuan shaharlaridan o'tgan.

Turli xil tovarlar ortilgan karvonlar nafaqat savdo-sotiqning rivojlanishiga, ayni paytda Buyuk Ipak yo'lida joylashgan mamlakatlar o'rtasida madaniy aloqalarning kengayishiga va rivojlanishiga xizmat qilgan.

Soliq kodeksi 197-moddasi

Qo'shilgan qiymat solig'ini to'lovchilar quyidagilardir:

- 1) soliq solinadigan oborotlarga ega bo'lgan yuridik shaxslar, agar ushbu moddada boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa;
- 2) Soliq kodeksiga muvofiq zimmasiga O'zbekiston Respublikasi norezidentlari tomonidan amalga oshirilayotgan soliq solinadigan oborotlar uchun qo'shilgan qiymat solig'i to'lash bo'yicha majburiyat yuklatiladigan yuridik shaxslar;
- 3) tovarlarni O'zbekiston Respublikasi hududiga import qiluvchi yuridik va jismoniy shaxslar, o'z ehtiyojlari uchun bojsiz olib kirish normalari doirasida tovarlar olib kiruvchi jismoniy shaxslar bundan mustasno;
- 4) oddiy shirkat soliq solinadigan oborotlarni amalga oshirayotganda zimmasiga uning ishlarini yuritish yuklatilgan (ishonchli shaxs) sherik (ishtirokchi) – yuridik shaxs.

Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari, shu jumladan, mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovining STAVKALARI (2014-yil)

№	To'lovchilar	Soliq stavkasi, %
1.	Umumiy ovqatlanish korxonalari:	10
	umumiy ta'lim maktablari, maktab-internatlar, o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy o'quv yurtlariga xizmat ko'rsatuvchi ixtisoslashgan umumiy ovqatlanish korxonalari.	8
2.	Chakana savdo korxonalari(4-banddagilardan tashqari), quyidagi joylarda joylashgan:	
	aholisi soni 100 ming va undan ko'p kishidan iborat shaharlarda.	4
	boshqa aholi punktlarida.	2
	borish qiyin bo'lgan va tog'li tumanlarda.	1
3.	Ulgurji savdo korxonalari (4-banddagilardan tashqari):	5
4.	Ulgurji va chakana dorixona tashkilotlari, quyidagi joylarda joylashgan:	
	aholisi soni 100 ming va undan ko'p kishidan iborat shaharlarda.	3
	boshqa aholi punktlarida.	2
	borish qiyin bo'lgan va tog'li tumanlarda.	1
5.	1, 2 va 4-bandlarda ko'rsatilgan korxonalar uchun (ulgurji dorixona tashkilotlaridan tashqari), plastik kartalar qo'llanib haq to'langan holda sotilgan tovarlar (ko'rsatilgan xizmatlar) hajmi bo'yicha.	belgilangan stavka 5% ga pasaytiriladi.

1. Yuridik shaxs nima?
2. Yuridik shaxslardan qanday stavka bo'yicha foyda solig'i olinadi?
3. Qanday korxonalar yagona soliq to'lovini to'laydi?
4. Qanday korxonalar yagona yer solig'ini to'laydi?
5. Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari qanday soliq to'lovini to'laydilar?

OILA IQTISODIYOTI

4.1. Oila daromadlari

Boyluk osmondan tushmaydi. Uni har bir kishi o'zi, o'z bilimiga tayanib o'z qo'llari bilan yaratadi. Oila boyligining ko'payishi oila a'zolarining daromadlari miqdoriga bog'liq bo'ladi. Kishining ma'lum vaqt davomida (bir oyda yoki bir yilda) ishlab topgan yoki qo'lga kiritgan pul mablag'lari uning **daromadi** deb ataladi (Korxonada daromadi bilan aralashtirmaslik lozim).

Oila a'zolarining daromadi qancha ko'p bo'lsa, oila boyligi ham shuncha ko'payadi. Oila daromadini oila a'zolarining ish haqi, pensiya, stipendiya, mukofot va boshqa daromadlari tashkil qiladi.

Ota-onangiz ish joyidan ish haqi, bobongiz va buvingiz – pensiya, kollej yoki oliy o'quv yurtlarida o'qiyotgan aka-opalaringiz – **stipendiya**, vaqtinchalik ishlamay, chaqalog'ini parvarish qilayotgan kelinoyingiz **nafaqa** oladi. Agar oilada yozuvchi, rassom, ixtirochi kabi ijodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi a'zolar bo'lsa, ularning daromadi **gonorar** bo'lishi mumkin.

Ish haqi bajarilgan ish uchun korxonada tomonidan to'langan pul bo'lib, u haqda oldingi boblarda so'z yuritgan edik. Oila daromadining asosiy qismini ish haqi tashkil qiladi.

Har bir ishlovchi butun ish faoliyati davomida, ish haqining bir qismini pensiya jamg'armasiga o'tkazib, jamg'arib boradi. Vaqt o'tishi bilan ishlovchi qarib, ishga layoqatsiz bo'lib qolganda, unga ana shu jamg'arma hisobidan **qarilik pensiyasi** – har oyda ma'lum miqdorda pul berib turiladi. Shuningdek, nogiron kishilarga davlat yoki korxonada tomonidan yordam puli – **nogironlik pensiyalari** beriladi.

Stipendiya esa talabalarga o'qish davrida berib turiladigan yordam pulidir. Stipendiya davlat yoki korxonalar tomonidan to'lanadi. Davlat faqat

puxta bilimga ega bo'lgan, yaxshi o'qiydigan talabalarga stipendiya beradi. Chunki xuddi shu talabalardan kelajakda davlatga ko'proq naf tegadi.

Nafaqalar kasallik yoki boshqa sabablarga ko'ra vaqtincha ishlay olmaydigan kishilarga, ko'p bolali yoki kam ta'minlangan oilalarga davlat va korxonalar tomonidan beriladigan yordam pulidir.

Soliq kodeksi 312-moddasiga ko'ra, pensionerlarga pensiyalar korxonalarining Pensiya jamg'armasiga majburiy to'lovlari hisobidan to'lanadi.

1. Daromad deb nimaga aytiladi?
2. Daromadning qanday turlarini bilasiz?
3. Qarilik uchun beriladigan pensiyani davlat yoki korxonalar tomonidan beriladigan yordam desak bo'ladimi?
4. Stipendiya va nafaqalar kimlarga beriladi?

4.2. Boylik – daromad manbayi

Biz oldingi paragraflarda daromadning boylik manbayi ekanligi haqida, daromad qancha ko'p bo'lsa, boylik ham shuncha ko'payishi haqida gapirgan edik. Endi boylik ham daromadni ko'paytirishi mumkinligini ko'ramiz. Xo'sh, qanday qilib boylik daromad manbayi bo'lishi mumkin? Buning uchun quyidagi vaziyatlarni ko'rib chiqaylik.

1-vaziyat. Aytaylik, xonadonda yashaydigan bir oila hovli sotib olib ko'chib chiqdi. Xonadonni esa vaqtinchalik yashab turish uchun bir yilga birovga ijaraga berishdi. Ijaraga olgan kishi bilan bu xonadonda yashayotgani uchun har oyda ma'lum miqdorda pul – **ijara haqi** to'lab turishiga kelishildi.

Demak, oilaning mulki, boyligi hisoblanmish xonadon oila uchun har oyda ijara haqi ko'rinishida daromad keltiradigan manba bo'lib qoldi.

2-vaziyat. Bir kishi "DAMAS" avtomobili sotib olib, uni tanishiga ijaraga berib qo'ydi. Tanish haydovchi mashinada yo'lovchi tashib, topgan pulidan ma'lum miqdorda ijara haqi to'laydigan bo'ldi.

Bu holda ham boylik hisoblanmish mulk qo'shimcha daromad manbayiga aylandi.

3-vaziyat. Aytaylik, siz 1 000 000 so'm miqdorida pul jamg'arib uni bankka qo'ydingiz. Bank bu pulni tadbirkorlik vositasida aylantirib ko'paytiradi va topgan foydasidan ulush qo'shib 1 200 000 so'm qilib qaytaradigan bo'ldi. 200 000 so'm qo'shimcha haq – **bankning foizi** deb ataladi.

Demak, sizning jamg'argan pulingiz, ya'ni boyligingiz bir yildan so'ng sizga foiz ko'rinishida daromad keltiradigan bo'ladi.

4-vaziyat. Eshmatovlar oilasining 5 000 000 so'm miqdorida oilaviy jamg'armasi bor edi. Ular oilaviy firma ochib, tadbirkorlik bilan shug'ullana boshladi va o'z pullarini firmada ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishga sarflashdi. Yil yakuniga ko'ra firma 11 000 000 so'm daromad qildi. Bu pullarning 5 000 000 so'mi oila jamg'armasi ekanligini hisobga olsak, yil yakuniga ko'ra Eshmatovlar oilasi 6 000 000 so'm miqdorida foyda ko'rgan bo'lib chiqadi.

Eshmatovlar oilasining 5 000 000 so'mlik jamg'armasi ularning ishbi-larmonliklari natijasida daromad manbayiga aylanib, tadbirkorlik foydasi ko'rinishida 6 000 000 so'm qo'shimcha daromad qilish imkonini berdi.

Demak, oilaning boyligi **tadbirkorlik foydasi** ko'rinishidagi daromad ma'nabayi bo'lishi ham mumkin ekan.

Shunday qilib, oila daromadlarini ish haqi, pensiya, stipendiya, nafaqalar bilan bir qatorda ijara haqi, bank foizi va tadbirkorlik foydasi ko'rinishidagi daromadlar ham tashkil qililar ekan.

Nargizaning oilasi 8 kishidan iborat. Nargizaning dadasi 1 300 000 so'm ish haqi oladi. Onasi Nargizaning yosh ukasini parvarish qilayotgani uchun vaqtincha ishlamaydi va davlatdan 400 000 so'm nafaqa oladi. Buvisi esa 450 000 so'm pensiya oladi. Nargizaning opasi kollej talabasi bo'lib, u 250 000 so'm stipendiya oladi. Nargizalarning shaxsiy do'koni bo'lib, uni qo'shnilariga ijaraga berishgan va har oyda undan 600 000 so'm ijara haqi olishadi. Bularning hammasini jadval ko'rinishida yozib jamlab chiqsak, Nargiza oilasining o'tgan oydagi daromadi 3 000 000 so'mni tashkil qilishini topamiz:

No	Nargiza oilasining daromadlari	So'm
1.	Otasining ish haqi	1300000
2.	Onasining nafaqa puli	400000
3.	Buvisining pensiyasi	450000
4.	Opasining stipendiyasi	250000
5.	Ijara haqi	600000
6.	JAMI:	3000000

Demak, oila daromadi qancha ko'p bo'lsa, boyligi ham shuncha ko'payadi. Boylik to'g'ri ishlatilsa, o'z navbatida, u daromadni ko'paytiradi.

1. Ijara deganda nimani tushunasiz?
2. Ijara haqi nega to'lanadi?
3. Jamg'arilgan pul qo'shimcha daromad olib kelishi mumkinmi?
4. Bank foizi nima uchun va qaysi manbadan to'lanadi?
5. Tadbirkorlik foydasi nima?
6. Oilangizning daromad manbalarini sanang.

4.3. Oila xarajatlari

Oilaviy xarajatlar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- oziq-ovqat mahsulotlari sotib olish;
- kiyim-kechak va oyoq kiyim sotib olish;
- xo'jalik, madaniy-maishiy ehtiyoj mollari sotib olish;
- uy-joy, telefon, gaz, elektr energiyasidan foydalanganlik va maishiy xizmat uchun to'lovlar;
- transport xarajatlari;
- madaniy hordiq va dam olish xarajatlari;
- daromad, mulk va boshqa soliq to'lovlari;
- davolanish xarajatlari;
- ta'lim va kasb hunar o'rganish xarajatlari;
- uy-joy sotib olish yoki qurish, ta'mirlash xarajatlari;
- avtomobil, qimmatbaho uy jihozlari va buyumlar sotib olish;
- to'y va har xil marosimlar o'tkazish xarajatlari;
- qarzlarni qaytarish;
- favqulodda xarajatlar (mehmon kutish va boshqalar).

Ko'rib turganingizdek, bu oilaning jami daromadlari miqdori jami xarajatlari miqdoriga teng.

Bordi-yu, oilaning daromadlari xarajatlaridan ko'p bo'lsa, nima ro'y beradi? Bu holda qanchadir pul ortib qoladi. Uni to'y qilish, yangi imorat qurish, yoki qimmatbaho buyum, mebel, shaxsiy kompyuter, avtomobil kabi katta miqdorda pul talab qiluvchi buyumlarni sotib olish uchun yoki tadbirkorlik qilish maqsadida jamg'arish mumkin.

1. Boy bo'lish uchun ko'p daromad olishning o'zi yetadimi?
2. Oila xarajatlari nimalardan iborat bo'lishi mumkin?
3. Oilaning xarajati daromadidan ortib ketsa, nima bo'ladi?
4. Oilaning daromadi xarajatidan ko'p bo'lsa, unda-chi?

4.4. Oila budjeti

Nargizalar oilasining kelgusi oydagi daromadlari oldingi oyda qanday bo'lgan bo'lsa, shundayligicha qoladi, xarajatlarida esa o'zgarishlar bo'lib, ular quyidagi jadvalda berilganicha bo'lishi kutilayapti.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, oilaning kelgusi oydagi xarajatlari daromadlaridan ko'p. Nima qilish kerak?

Oila daromadlari	So'm	Oila xarajatlari	So'm
Dadasining ish haqi	1300000	Oziq-ovqat sotib olish	1500000
Onasining nafaqa puli	400000	Kiyim-kechak sotib olish	200000
Buvisining pensiyasi	450000	Transport xarajatlari	300000
Opasining stipendiyasi	250000	Uy-joy va maishiy xizmatlar uchun to'lovlar	300000
Ijara haqi	600000	Madaniy-maishiy ehtiyoj mollari sotib olish uchun	200000
Soliqlar	200000	Madaniy hordiq xarajatlari	100000
		Davolanish xarajatlari	300000
JAMI:	3000000	JAMI:	3100000

Bu muammoni yechishning uch yo'li bo'lib, ulardan birini tanlashga to'g'ri keladi. Birinchisi – birovdan qarz olish. Ikkinchisi – daromadlarni oshirish. Uchinchisi esa xarajatlar ichidan eng zarurlarini tanlab ajratib, xarajatlar miqdorini qisqartirish. Birovdan qarz olinsa, keyinchalik uni qaytarish bor. Daromadni oshirishning hozircha imkoni yo'q. Shu sababdan bu oila uchinchi yo'lni tutadi. Albatta, xarajatlar orasida oziq-ovqat, davolanish, transport xarajatlari, uy-joy, maishiy xizmatlar uchun to'lovlar va soliqlar – birinchi darajali, ularni qisqartirishning imkoni yo'q. Lekin madaniy hordiq xarajatlari keyinroqqa surish, kiyim-kechak bilan madaniy-maishiy ehtiyoj mollarini sotib olishni esa hozircha 50 000 so'mga qisqartirib turish mumkin. Agar shunday qilinsa, daromad va xarajat muvozanat holatiga keladi.

Mana shu jadval **oila budjeti** deb ataladi.

Oilalarning ehtiyojlari ham, daromad va xarajatlari ham har xil bo'lgani uchun budjetlari ham turlicha bo'ladi.

Agar oila budjetida jami daromad jami xarajat miqdoridan ko'p bo'lsa, budjetda mablag' ortib qolib, oilada bu mablag'ni jamg'arish imkoniyati tug'iladi.

Agar oila budjetida jami daromad jami xarajattan kam bo'lsa, budjet kamomadi hosil bo'ladi. Bu holda qarz olish yoki kelgusi davr xarajatlarini kamaytirish kerak bo'ladi, yoki daromadlarni oshirishga to'g'ri keladi.

Jami daromad va xarajat miqdorlari o'zaro teng bo'lsa, oila budjeti muvozanatlashgan deyiladi. Shunday qilib, oila budjeti oila iqtisodining o'ziga xos ko'zgusidir. Uni to'g'ri yuritib borish oila farovonligiga asos bo'ladi.

1. Oila budjeti nima?
2. Oila budjeti nima uchun kerak?
3. Budjetlar qanday turlarga bo'linadi?
4. Nargiza oilasining budjeti dastlab qanday edi?
5. Sizningcha, Nargiza oilasining budjet kamomadini bartaraf qilish uchun yana qanday imkoniyatlar bor edi?

SHERZODBEK SARIQOV, XOJIAKBAR SARIQOV

IQTISOD VA SOLIQ SABOQLARI

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
5-sinfi uchun o'quv qo'llanma*

Toshkent – «Yangiyo'l Poligraf Servis» – 2016

Nashriyot litsenziyasi AI № 185 10.05.2011 y.

Muharrir – J. Azimov

Texnik muharrir – M. Riksiyev

Musahhah – M. Riksiyeva

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 25.01.16. Bichimi 70x90¹/₁₆.
«Arial» garniturası. Ofset bosma usulda bosildi. Shartli bosma tabog'i 3,0.
Nusxasi 60000. Buyurtma № 1-16.

“Yangiyo'l poligraf servis” MCHJ bosmaxona.
112001, Toshkent viloyati, Yangiyo'l tumani, Samarqand ko'chasi, 44.